

רג'ום ח'לת אום צירה : בית חווה מתקופת הברזל ב בדרום הר חברון

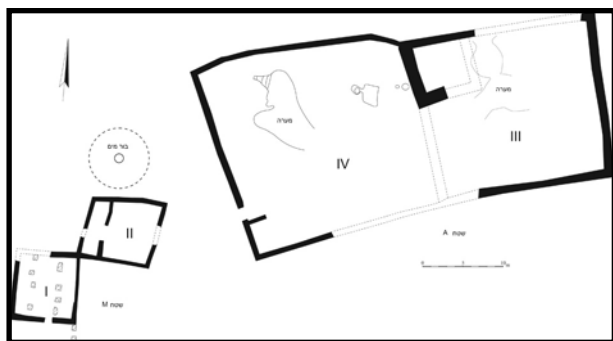
יובל פלג, בנימין הר-אבן ואייל אהרנשטם

מבוא

בעקבות עבודות סלילת כביש שמעה-מיתר, נערכו בשנת 1999 חפירות הצלה ברג'ום ח'לת אום צירה (נ"צ רי"ח 197667/585848).¹ האתר שגודלו כשני דונם, נמצא על אוקף ממזרח לנחל חברון, ממערב ובצמוד לכביש כיום. בחפירה נמצאו שרידי שני מבנים ומתחם מוקף קירות אבן המתוארכים לתקופת הברזל ב, מאות 7-8 לפנה"ס.

תולדות המחקר

האתר נסקר בסקר החירום שלאחר מלחמת ששת הימים על ידי משה כוכבי. הוא תיאר שלושה מתחמים בנויים ותיארך אותם על סמך הממצא הקרמי לתקופה הרומית-ביזנטית (כוכבי, תשל"ב, עמ' 81, אתר מס' 247). אבי עופר סקר את האתר במסגרת מחקרו על תקופת הברזל ביהודה, אך לטענתו לא מצא במקום שרידים מתקופה זו (עופר, תשנ"ג, ב, נספח 2/א עמ' 18, אתר מס' 135/75/1). האתר נזכר גם אצל שחר בץ במאמרו על דרום הר חברון בתקופת הברזל ב (בץ, תשס"ו, עמ' 57-58).

איור 1: תוכנית כללית של האתר

השרידים באתר (איור 1)

כאמור, בחפירה נחשפו שרידי שני מכלולים; מכלול מגורים ובו שני מבנים (שטח M) ומכלול מוקף קירות אבן אשר שימש כנראה

1 את החפירה מטעם קצין מטה לארכיאולוגיה במנהל האזרחי (מס' יו"ש 871), ניהל א' אהרנשטם בסיוע א' שרוך (ניהול שטח), מ' קהאן (מדידות ושרטוט), ש' עממי (צילום) ומ' מנוקיאן (ציור ממצאים).

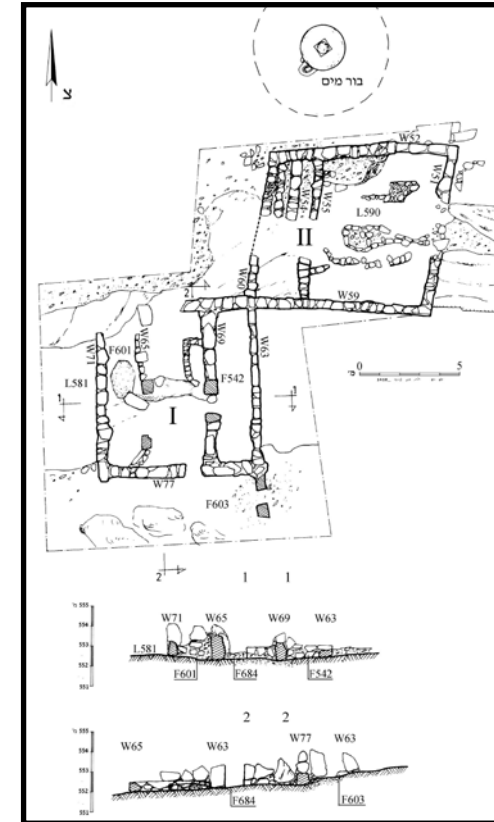
איור 4: מבנה II: מבט ממערב

דומה כי לפנינו מבנה תלת מרחבי ששימש למגורים. המרחב המרכזי הרחב שימש כחצר קטורה ואילו שני המרחבים הצדדיים הצרים יותר היו מקורים. מדרום למבנה ובהמשכו של הקיר המזרחי (W-63), נמצאו שתי מזוזות פתח באתרן היוצרות פתח שרוחבו 0.7 מ'. לא נמצאו קירות נוספים כי יש לשחזר בחלק זה מרחב רוחבי שהיה במבנה ולא השתמר.

אם אכן היה מרחב שכזה, הרי שלפנינו מבנה מטיפוס ארבעת המרחבים האופייני לתקופת הברזל ביהודה. במבנה נמצאו שברי כלי חרס מהמאות 7-8 לפנה"ס וכן שבר קערת בזלת ושבר אבן שחיקה.

מבנה II (איור 4): מבנה טרפזי זה נבנה מצפון-מזרח למבנה I וסמוך לו. למעשה, שני המבנים מחוברים ביניהם באמצעות קיר W-59, המהווה את הקיר הצפוני של מבנה I ובהמשכו המזרחי הוא משמש כקיר הדרומי של מבנה II. הוא הדין בקיר המזרחי של מבנה I (W-60) שהמשכו צפונה (W-63) הוא הקיר המערבי של מבנה II.

בדומה למבנה I, גם מבנה זה שגודלו 9.3X7.8, הושתת על משטח הסלע וקירותיו בנויים פן אחד של אבני גוויל גדולות ובינוניות. הקירות השתמרו לגובה של נדבך אחד בלבד (0.4 מ'). פתח הכניסה למבנה היה ככל הנראה במרכז הקיר המזרחי (W-51). בניגוד למבנה I, לא נמצאה במבנה זה חלוקה של החלל הפנימי על ידי טורי מונוליטים אלא באמצעות קיר שכיוונו צפון-דרום בשליש המערבי של המבנה (W-55). קיר זה יצר מרחב גדול בחציו המזרחי של המבנה (7.2X6.0 מ') וחדר צר בחלקו המערבי (1.9X6.8 מ'). נראה כי מדובר ביחידת מגורים נוספת המשנית למבנה המגורים המרכזי (מבנה I). גם במבנה זה נמצאו שברי כלי חרס אופייניים לתקופת הברזל ב.

איור 2: שטח M: המכלול הדרום-מערבי, תוכנית וחתכים

איור 3: מבנה III: מבט מצפון

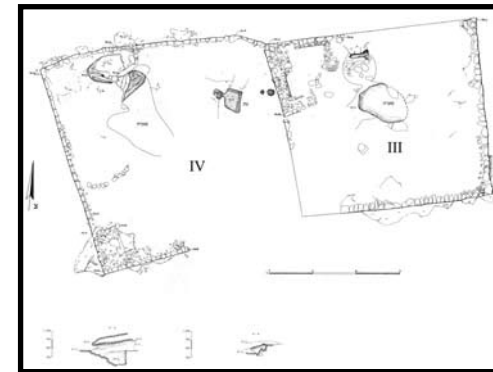
כמכלאה וכחצר קטורה למלאכות חקלאיות שונות (שטח A). בין שני המכלולים נמצא בור מים חצוב הפעיל עד היום.

המכלול הדרום-מערבי: מכלול המגורים (איור 2)

מבנה I (איור 3) - מבנה זה נמצא בחלקו הדרום-מערבי של האתר. זהו מבנה מרובע שגודלו החיצוני 8.3X9.1 מ'. המבנה כולו נבנה על גבי משטח סלע וקירותיו בנויים פן אחד של אבני גוויל גדולות (רוחב הקירות 0.6 מ'). לבד מפינתו הצפון-מערבית של המבנה שלא השתמרה, שאר הקירות השתמרו לגובה מרבי של שני נדבכים (0.55 מ'). פתח הכניסה אל המבנה היה במרכז הקיר התוחם את המבנה מדרום (W-77). הפתח שרוחבו 0.7 מ' הוביל אל פנים המבנה. חלל המבנה חולק על ידי שני טורי מונוליטים שכיוונם צפון-דרום לשלושה מרחבים. בטור המערבי שרדו שלושה מונוליטים באתרם ואחד נמצא נפול ואילו בטור המזרחי שרדו כל ארבעת המונוליטים במקומם.

בשלב מסוים בתולדות המבנה נבנו קירות מחיצה בין המונוליטים בטור המזרחי. חלוקה זו יצרה מרחב מרכזי שרוחבו 2.7 מ' ושני מרחבים צדדיים צרים יותר שרוחבם כל אחד 1.7 מ' בלבד. במרכז החלל המרכזי וצמוד לטור המונוליטים והמחיצות התוחם אותו ממזרח נבנה מתקן העשוי שורה אחת של אבני גוויל קטנות. המתקן מוארך, אורכו 2.4 מ' ורוחבו 1 מ' ושימשו אינו ברור.

המכלול הצפון-מזרחי: המכלול החקלאי
(איור 5)

כעשרה מטרים ממזרח למבנה II ולקצה מכלול המגורים נתחם בקירות שטח טרפזי שגודלו כ-50X25 מ'. המכלול מורכב משתי יחידות הצמודות זו לזו ומפריד ביניהן קיר משותף שכיוונו צפון-דרום (W-27).

היחידה המזרחית (III) – יחידה קטורה זו שצורתה ריבוע שגודלו 23X21 מ', מוקפת קירות העשויים פן אחד של אבני גוויל גדולות. חלק מהקיר הצפוני (W-29) והפינה הדרום-מערבית של היחידה לא השתמרו. בפינה הצפון-מערבית, בחלק הפנימי, נמצאו שרידי חדר רבוע (8.5X8.5 מ') שקירותיו בנויים שני פנים ורוחבם עד 1.8 מ'. במרכז משטח הסלע ביחידה זו נמצא פתח למערה. מערה זו לא נחפרה וייתכן כי שימשה למגורים.

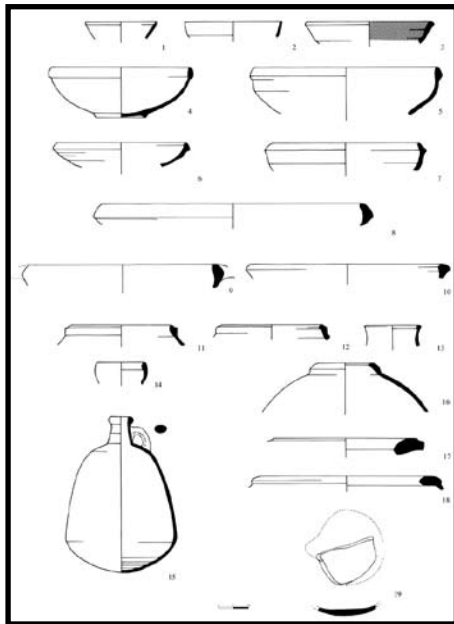
איור 6: הגת ביחידה IV: מבט ממערב

היחידה המערבית (IV): בשלב מסוים בתולדות האתר נבנתה יחידה קטורה נוספת הנסמכת אל היחידה המזרחית ממערב. יחידה זו שצורתה רבועה וגודלה 24X25 מ', מוקפת גם היא קירות העשויים פן אחד של אבני גוויל בגדלים שונים. בפינה הדרום-מערבית של יחידה זו אפשר שנבנה חדר קטן ששרידיו דלים ולא ניתן לשחזר את גודלו. בחלק הצפון-מערבי נמצא פתח למערה נוספת שלא נחפרה. ממזרח למערה נמצאה גת חצובה במשטח הסלע

(איור 6). גת זו כוללת משטח דריכה שצורתו לא רגולרית וגודלו 2X2.5 מ' ומצפון-מערב לו בור איגום קטן שמתארו עגול, קוטרו 1 מ' ועומקו 0.8 מ'.

הממצאים במכלול זה כללו שברי כלי חרס משתי תקופות של שימוש באתר; הראשונה - תקופת הברזל ב (מאות 7-8 לפנה"ס), והשנייה - התקופה הרומית הקדומה (המאה הראשונה).

הממצאים (לוחות 1-3)

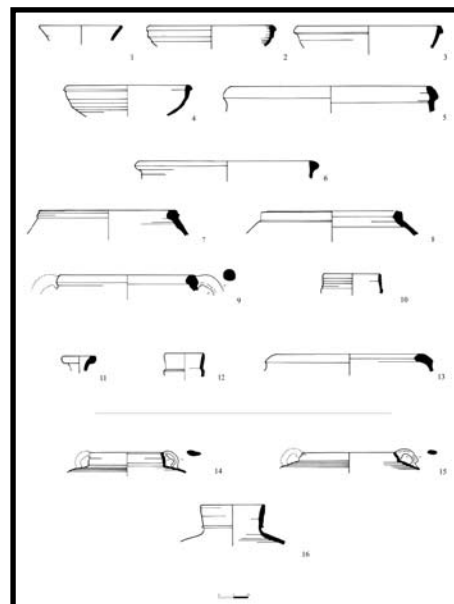

רוב הממצאים באתר הם שברי כלי חרס המתוארכים לתקופת הברזל. שברי כלים אלו נמצאו בכל המכלולים הבנויים. יש לציין כי במכלול הצפון-מזרחי נמצאו מעט שברים של כלי חרס המתוארכים לתקופה הרומית הקדומה. מלבד כלי החרס נמצאו באתר גם שברים של כלי שחיקה מאבן (צור ובזלת).

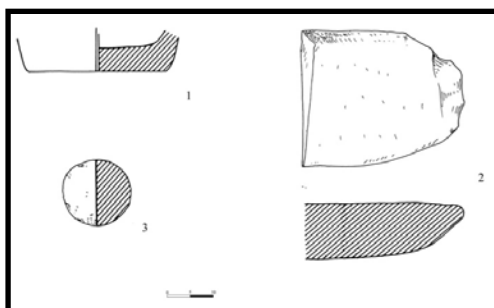
כלי חרס דומים מתקופת הברזל נמצאו באתרים הבאים בתחומי יהודה:

באר שבע – שכבה II: מאה 7 לפנה"ס (Aharoni 1973); רבוד – שכבה BII: מאה 8 לפנה"ס (כוכבי, 1973); ח'רבת בני דר – מערות הקבורה, מאה 7-8 לפנה"ס (יזרסקי, תשס"ט); ערד – שכבות X-VI: מאות 7-8 לפנה"ס (Singer-Avitz, 2002); לכיש – שכבה

III: (Zimhoni 2004); ח'רבת אבו מסרח – מערת מגורים מאות 6-8 לפנה"ס (Peleg and Yezerski, 2004); נוקדים – כפר קטן, מאות 7-8 לפנה"ס (Peleg, 2004).

לוח 2: כלי חרס מהמכלול הצפון-מזרחי

לוח 3: ממצא אבן מהאתר

כלי חרס מתקופת הברזל

קערות

שלושה טיפוסים קערות נמצאו במכלול :

1. קערות קטנות, דופן דקה ונפתחת כלפי חוץ, שפתן חלקה וזקופה (לוחות 1: 2-1; 2: 2). קערות אלה מתוארכות למחצית השנייה של המאה ה-8 לפנה"ס. הקבלות נמצאו בחירבת בני דר (יזרסקי, תשס"ט, עמ' 145-146, לוח 3: 15); בלכיש, שכבה III (Zimhoni, 2004, Fig. 26.3: 7-8); ערד, שכבות X-VII (Singer-Avitz, 2002, 129, Types B11); ורבוד (כוכבי, 1973, לוח 3: 3).
2. קערות בגודל בינוני, בעלות גוף מזווה ושפת מדף (לוח 1: 3). קערות מטיפוס זה היו נפוצות במיוחד במאה ה-8 לפנה"ס והופיעו בהיקפים קטנים יותר גם במאה ה-7 לפנה"ס. הקבלות נמצאו למשל בחירבת בני דר (יזרסקי, תשס"ט, עמ' 146, לוח 3: 20) ולכיש שכבה III (Zimhoni, 2004, 1693-1694, Type L).
3. קערות בגודל בינוני, בעלות שפה מקופלת מעובה הבולטת החוצה שלה חתך משולש (לוחות 1: 7-4; 2: 4-2). ראשיתו של טיפוס זה במאה ה-8 לפנה"ס אך הוא נפוץ ביותר במכלולים של המאה ה-7 לפנה"ס ביהודה. הקבלות נמצאו בחירבת בני דר (יזרסקי, תשס"ט, עמ' 147, לוח 3: 30-35) וערד שכבות VI-VII (Singer-Avitz, 2002, 132, Type B25).

קדרות

שני טיפוסים קדרות מופיעים במכלול :

1. קדרות בעלות שפה מקופלת מעובה הבולטת החוצה שלה חתך משולש (לוחות 1: 8-9; 2: 5). קדרות אלה נפוצות במכלולים של המאות 7-8 לפנה"ס ונמצאו למשל בתל באר שבע, שכבה II (Aharoni, 1973, pl. 60: 73-76).
2. קדרות בעלות שפה מעובה שטוחה ומקופלת (לוחות 1: 10; 2: 6). קדרות אלה נפוצות במכלולים של המאות 7-8 לפנה"ס. הקבלות נמצאו למשל בחירבת אבו מסרח (Peleg and Yezerski, 2004, 116, pl. 3: 4-5).

כלי בישול

במכלול כלי החרס שנמצאו באתר ישנם שלושה טיפוסים של כלי בישול:

1. סיר בישול פתוח בעל שפה מעובה ומחורצת ולו לרוב שתי ידידות היורדות מהשפה אל הכתף (לוחות 1: 11-12; 2: 7-9). טיפוס זה של סיר בישול המופיע בגדלים שונים היה נפוץ ברחבי יהודה עד שלהי המאה ה-8 לפנה"ס וראשית המאה ה-7 לפנה"ס. הקבלות נמצאו בערד שכבות X-VIII (Singer-Avitz, 2002, 139, Type CP 2-3) ובבאר שבע שכבה II (Singer-Avitz, 1999, 14, Fig. 2: 6).
2. סיר בישול (לוח 2: 10) – טיפוס זה של סיר בישול מופיע במגוון רב של צווארים – ישרים או נוטים מעט החוצה – וחריצים אופקיים חרוטים עליהם. טיפוס זה מתוארך למחצית השנייה של המאה ה-8 לפנה"ס. הקבלות נמצאו בחירבת בני דר (יזרסקי, תשס"ט: 147, לוח 4: 4); לכיש, שכבה III (Zimhoni, 2004, 1794, Fig. 26.4: 1-6); ערד שכבות X-VIII (Singer-Avitz, 2002, 141, Type CP 8).
3. פך בישול (לוח 1: 13) – פך בעל גוף כדורי, צוואר רחב וגבוה ושפה מעוגלת. כלים אלה היו נפוצים ביהודה במאה ה-8 לפנה"ס עד לשלהי המאה ה-7 לפנה"ס. הקבלות נמצאו למשל בחירבת אבו מסרח (Peleg and Yezerski, 2004, 119, pl. 7: 13).

פכים וצפחת

מעט מאוד כלים מסוג זה נמצאו במכלול:

1. פך (לוח 2: 12) – טיפוס בגודל בינוני בעל שפה הנפתחת מעט כלפי חוץ, צוואר רחב, גבוה ובעל רכס. כלים אלו מתוארכים למאה ה-8 לפנה"ס. הקבלות נמצאו בחירבת בני דר (יזרסקי, תשס"ט, עמ' 148, לוח 6: 10).
2. לגין (לוחות 1: 15; 2: 11) – אלו הם הפכים הנפוצים ביותר בכל רחבי ארץ ישראל, ומופיעים ביהודה כבר במחצית השנייה של המאה ה-8 לפנה"ס. במאה ה-7 לפנה"ס נפוצו כלים אלו בכל רחבי יהודה ונמצאו ביישובים ובמערות קבורה. הקבלות נמצאו בחירבת בני דר (יזרסקי, תשס"ט, עמ' 148, לוח 1: 16; 7: 19).
3. צפחת (לוח 1: 14) – כלי בעל צוואר ארוך וצר, שפה מעוגלת הנוטה פנימה ושתי ידידות היוצאות מהצוואר אל כתף הכלי. כלים אלה מתוארכים למאה ה-8 לפנה"ס ונמצאו

קנקן (לוח 2: 16) – טיפוס אחד של קנקנים מתקופה זו נמצא בחפירה. אלו הם קנקנים גדולים מטיפוס קנקני שק בעלי כתף ישרה, שפה זקופה ורכס בכתף הכלי. קנקנים מטיפוס זה מתוארכים למאה הראשונה (Bar-Nathan, 2002, 151, Type J-SJ7).

ממצא אבן

חפצי האבן שנתגלו בחפירה מועטים וגם הם מעידים על אופיו החקלאי של האתר. הממצאים נתגלו הן במבני המגורים והן במכלול החקלאי.

קערת בזלת – שבר קטן של בסיס קערת בזלת שנמצאה על רצפת הסלע במרחב המזרחי של מבנה I. לקערה בסיס שטוח ועבה ודופן זקופה (לוח 3: 1).

לוח שחיקה – שבר גדול של לוח שחיקה עשוי אבן גיר קשה, שנמצא במרכז מבנה II. לוח השחיקה האובלי ששימש כאבן רכב, הוא בעל חלק עליון מעוגל וחלק תחתון שטוח ששימש לשחיקה. בחלק זה ניכרים סימני בלאי כתוצאה משימוש (לוח 3: 2).

אבן שחיקה – אבן שחיקה עגולה עשויה צור שנמצאה בכניסה למערה בחלק המזרחי של המכלול החקלאי (III). זו אבן עגולה מעובדת בקפידה שקוטרה 7 ס"מ, והיא שימשה לטחינה ולשחיקה במכתש.

סיכום ומסקנות

נראה כי האתר ברוגיום חילת אום צירה הכולל שני מבנים צמודים זה לזה ושטח נוסף התחום בגדרה ובו גת ומערה, היה בית חווה אשר נוסד במהלך המאה ה-8 לפנה"ס והמשיך ושימש את תושבי המקום גם במהלך המאה ה-7 לפנה"ס. האתר ניטש בשלהי המאה ה-7 או בראשית המאה ה-6 לפנה"ס, אך לא מצאנו במקום עדות לחורבן ולהרס. ייתכן כי נטישתו קשורה לכיבוש ממלכת יהודה בידי הבבלים. במאה הראשונה נעשה שימוש חוזר, במכלול הצפון-מזרחי ("המכלול החקלאי") שבאתר. נראה כי מדובר בשימוש ארעי ועל כן העדויות לו מועטות וכוללות רק מעט שברי כלי חרס אופייניים לתקופה זו.

האתר מצטרף לשורה ארוכה של אתרים המתוארכים לתקופת הברזל ב אשר נחשפו בשנים האחרונות בדרום הר חברון. מבין אלה ניתן לציין למשל את האתרים בסנסנה (פלג ופולר, תשס"ד; בץ וגרינפלד, תשס"ט), מצדות יהודה (אהרנשטם ופלג, תשס"ט); טנא-עומרים

למשל בנוקדים (Peleg, 2004, 199, pl. 1: 17) ובבאר שבע, שכבה II (Aharoni, 1973, pl. 63: 129).

קנקנים

שני טיפוסים קנקנים נמצאו במכלול כל החרס מהאתר כאשר הטיפוס העיקרי והנפוץ יותר הוא הקנקן הפערורי ממנו נתגלו שברים רבים.

1. קנקן בעל צוואר קצר ושפה מעובה הנוטה פנימה (לוח 1: 16).

2. קנקן פערורי (לוחות 1: 17-18; 2: 13) – כלי בעל גוף גלילי בגדלים שונים. שפת הכלי מעובה ונוטה פנימה בזווית כמעט ישרה. פערורים אלה נפוצים ביהודה החל משלהי המאה ה-8 לפנה"ס ועד לסוף התקופה. הקבלות נמצאו למשל בח'רבת רבוד, שכבה 1B (כוכבי, 1973, לוח 4: 15), באר שבע, שכבה II (2: 67, Aharoni, 1973, pl. 67).

נרות

שני שברי נרות קטנים בעלי בסיס שטוח נתגלו בחפירה, מהם מוצג אחד (לוח 1: 19). נרות אלו אופייניים למאה ה-8 לפנה"ס. נרות דומים נמצאו למשל בח'רבת בני דר (יורסקי, תשס"ט, עמ' 150, לוח 4: 31) וערד שכבות X-VIII (6: 5, Singer-Avitz, 2002, Fig. 5).

כלי חרס מתקופת בית שני

מעט מאוד שברים של כלי חרס מתקופת הבית השני (מאה ראשונה) נתגלו בחפירה, כולם במכלול החקלאי בצפון-מזרח האתר. מכלול כלי החרס הוא מכלול ביתי הכולל סירי בישול וקנקנים, מהם מוצגים שלושה פריטים בלוח 2.

סירי בישול (לוח 2: 14-15) – סירי בישול בגודל בינוני בעלי גוף כדורי, דפנות מצולעות וצוואר קצר עם שתי ידיות היוצאות מהשפה אל כתף הכלי. סירי בישול אלה אופייניים לשלהי ימי הבית השני ומתוארכים למאה הראשונה (Bar-Nathan, 2002, 173, Type J-CP5).

מס"ד	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	521	90/2	טיין חום בהיר
2	קערה	521	90/1	טיין חום בהיר, שרידי חיפוי חום כהה בחלק הפנימי ועל השפה
3	קערה	521	90/4	טיין חום בהיר, הרבה חצצים קטנים לבנים ואפורים, חיפוי אדום בחלק הפנימי ועל השפה, מירוק סלילני
4	קערה	506	72	טיין אדום, מירוק סלילני בחלק הפנימי ועל השפה
5	קערה	531	177	טיין חום בהיר, הרבה חצצים לבנים קטנים
6	קערה	539	112/1	טיין חום בהיר, הרבה חצצים לבנים גדולים, חיפוי שחור בחלק הפנימי של הכלי, מירוק סלילני
7	קערה	590	214	טיין אדום, הרבה חצצים לבנים קטנים, ליבה חומה
8	קדרה	516	76	טיין אדום בהיר, הרבה חצצים לבנים קטנים
9	קדרה	537	111	טיין אדום בהיר, מעט חצצים לבנים קטנים, ליבה חומה בהירה
10	קדרה	534	105	טיין חום בהיר, הרבה חצצים לבנים קטנים
11	סיר בישול	570	180	טיין אדום, מעט חצצים לבנים קטנים, ליבה חומה בהירה
12	סיר בישול	510	77/1	טיין אדום בהיר, הרבה חצצים לבנים גדולים, ליבה חומה
13	פך בישול	536	108/2	טיין אדום בהיר, הרבה חצצים לבנים גדולים, ליבה אפורה
14	צפחת	521	90/5	טיין אדום בהיר, ליבה חומה
15	לגין	587	200	טיין אדום בהיר, הרבה חצצים לבנים קטנים, ליבה אפורה
16	קנקן	536	108/1	טיין חום בהיר, מעט חצצים לבנים קטנים
17	פערור	510	79/2	טיין אדום בהיר, מעט חצצים לבנים קטנים, ליבה אפורה
18	פערור	515	78/1	טיין אדום בהיר, הרבה חצצים לבנים קטנים, ליבה אפורה
19	נר	561	165	טיין אפור, הרבה חצצים לבנים בגדלים שונים, שרידי פיח

טבלה ללוח 1

(בץ, תשס"ט); חורבת ענים התחתונה (יזרסקי ולנדר, תשס"ג), ח'רבת בני דר (זלינגר, טל ויזרסקי, תשס"ט) ועוד.

ההתיישבות בדרום הר חברון בתקופת הברזל ב כללה יישובים גדולים דוגמת בני דר, תל זף, אשתמוע ואחרים. ברצועת ספר המדבר נמצאו בתי חווה ומבנים קטנים מתקופה זו, ששימשו את תושבי המקום הן לצורך גידולים חקלאיים עונתיים בשטחים מסביב הן לגידול וטיפוח משק צאן המבוסס על רעייה.

באתר רוג'ום חלת אום צירה נתגלו ממצאים התומכים בשימושים אלה: מחד גיסא מכלאה גדולה ומערה ששימשו כנראה את מגדלי הצאן ומאידך גיסא גת חצובה ששימשה לייצור יין המעידה על גידול גפנים במקום. עדויות דומות נמצאו בבתי החווה והאתרים האחרים שנזכרו לעיל.

ממצא כלי החרס שנתגלה בחפירת האתר מעיד באופן ברור על ייסוד המקום במאה ה-8 לפנה"ס. יתכן ויש לקשור את הפריחה והשגשוג באזור למפעליו של חזקיהו מלך יהודה. מרבית טיפוסי הכלים "ממשיכים" אל תוך המאה ה-7 לפנה"ס ומשמשים במהלכה. אשר על כן, לא ניתן להצביע באופן חד משמעי על כך שהאתר ניטש ופסק להתקיים בעקבות מסע סנחריב. העדויות השונות שנאספו במחקר בשנים האחרונות אכן מצביעות על פגיעה ואולי אף על נטישה זמנית של האתרים בעקבות מסעו של סנחריב אך אין מדובר בהרס ובחורבן מוחלטים. באתרים רבים המשיכו התושבים להתגורר ואף לקבור את מתיהם גם במחצית השנייה של המאה ה-7 לפנה"ס (ראו למשל מערת הקבורה בחורבת ענים התחתונה, יזרסקי ולנדר, תשס"ג, עמ' 71).

מקורות

א' אהרנשטם ופלג י', תשס"ט, "מבנה מתקופת הברזל II וגתות במצדות יהודה", א' יזרסקי (עורכת), חפירות ותגליות ביהודה ובבנימין, JSP 10, ירושלים, עמ' 290-292.

בץ ש', תשס"ו, "דרום הר חבורן בתקופת הברזל ב לאור ממצאים מחפירות חדשות", מחקרי יהודה ושומרון טו, עמ' 55-72.

בץ ש', תשס"ט, "שרידים מתקופת הברזל II עד התקופה הביזאנטית במחצבת טנא עומרים", יזרסקי א' (עורכת), חפירות ותגליות ביהודה ובבנימין, JSP 10, ירושלים, עמ' 213-224.

בץ ש' וגרינפלד ע', תשס"ט, "שרידים מתקופת הברזל III-II, הביזאנטית והמוסלמית המאוחרת בישוב סנסנה", א' יזרסקי (עורכת), חפירות ותגליות ביהודה ובבנימין, JSP 10, ירושלים, עמ' 182-212.

זלינגר י', טל נ' ויזרסקי א', תשס"ט, "בית הקברות בבני דר", א' יזרסקי (עורכת), חפירות ותגליות ביהודה ובבנימין, JSP 10, ירושלים, עמ' 139-144.

יזרסקי א', תשס"ט, "הממצאים מבית הקברות בבני דר", א' יזרסקי (עורכת), חפירות ותגליות ביהודה ובבנימין, JSP 10, ירושלים, עמ' 145-167.

יזרסקי א' ולנדר י', תשס"ג, "מערת קבורה מתקופת הברזל 2 בחורבת ענים התחתונה", עתיקות XLIII, עמ' 57-73.

כוכבי מ', תשל"ב, "הסקר בארץ יהודה", מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 17-89.

כוכבי מ', 1973, "ח'רבת רבוד היא דביר", י' אהרוני (עורך), חפירות ומחקרים – מוגש לשמואל ייבין, ירושלים, עמ' 49-75.

עופר א', תשנ"ג, הר יהודה בתקופת המקרא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.

פלג י' ופלר י', תשס"ד, "סנסנה", חדשות ארכיאולוגיות 116, עמ' 86.

מס"ד	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	36	52/1	טין חום בהיר, ליבה אפורה, שפה מעוגלת
2	קערה	21	21/2	טין חום בהיר, ליבה אפורה, שפה מקופלת, מירוק סלילני בחלק הפנימי של הכלי ועל השפה
3	קערה	26	34/4	טין אדמדם, שפה מקופלת, מירוק סלילני על השפה
4	קערה	26	34/5	טין אדום בהיר, מעט גריסים לבנים, שפה מקופלת, חיפוי צלחב, מירוק סלילני בחלק הפנימי של הכלי ועל השפה
5	קדרה	26	34/2	טין אדום בהיר, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים, שפה מקופלת, מירוק סלילני על השפה
6	קדרה	21	21/1	טין חום בהיר, ליבה אפורה, שרידי חיפוי שחור בחלק החיצוני
7	סיר בישול	36	52/3	טין חום בהיר, ליבה אפורה, הרבה גריסים אפורים
8	סיר בישול	26	49/2	טין אפור, ליבה אפורה כהה, הרבה גריסים לבנים
9	סיר בישול	23	33	טין אדמדם, ליבה אפורה, הרבה גריסים לבנים. על הידית טביעת בוחן של הקדר
10	סיר בישול	20	34/1	טין אפור כהה, ליבה אפורה
11	לגין	34	50	טין אדום בהיר, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים, שפה נוטה החוצה
12	פך	26	49/1	טין חום בהיר, ליבה אפורה, שפה תלתנית
13	פערור	36	52/2	טין חום בהיר, ליבה אפורה, הרבה גריסים לבנים
14	סיר בישול	31	47	טין אדום
15	סיר בישול	27	35	טין אדום כהה
16	קנקן	26	34/1	טין חום בהיר, ליבה אפורה

Aharoni Y., 1973, *Beer-Sheba I: Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons*, Tel Aviv.

Bar-Nathan R., 2002, The Pottery. In: E. Netzer (ed.) *Hashmonean and Herodian Palaces at Jericho*, III, Jerusalem.

Peleg Y., 2004, An Iron Age Site at Noqdim. In: H. Hizmi (ed.), *Burial Caves and Sites in Judea and Samaria from the Bronze and Iron Ages (JSP 4)*, Jerusalem, pp.189-205.

Peleg Y. and Yezerki I., 2004, "A Dwelling and Burial Cave at Kh. Abū-Musarrah in the Land of Benjamin", in: H. Hizmi (ed.), *Burial Caves and Sites in Judea and Samaria from the Bronze and Iron Ages (JSP 4)*, Jerusalem. pp. 107-156.

Singer-Avitz L., 1999, "Beer Sheba – A Gateway Community in Southern Arabian Long-Distance Trade in the Eighth Century B.C.E",. *TA*, 26 pp.3-74.

Singer-Avitz L., 2002, "Arad: The Iron Age Pottery Assemblages", *TA*, 29, pp.110-214.

Zimhoni O., 2004, "The Pottery of Levels III and II",. In: D. Ussishkin (ed.), *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994), IV: The Iron and Post-Iron Age Pottery and Artifacts*, Tel Aviv, pp. 1789-1899.